

BARTÓK ISTVÁN

„A TANÍTÁS ÉDESÍTÉSE ÉS ÉKESÍTÉSE”

A KATOLIKUS PRÉDIKÁCIÓ A 17. SZÁZADBAN

Egy rövid tanulmányban összefoglalni a 17. század katolikus prédikációirodalmának akárcsak legfőbb vonásait is – szinte megoldhatatlan feladat. Hiszen ebben a korszakban is felvetődik a keresztény egyházi beszéd két évezredes történetének majd összes problémája. A kérdéskör összetettségének érzékeltetésére itt csak néhányat villantok fel a téma kutatásának területei közül.

A prédikációk kapcsán vizsgálható a szövegek tágabb környezete, mint például elhelyezkedésük a szerző életpályájában és munkásságában; vagy éppen keletkezésük korának eseményei és eszmeáramlatai. Az utóbbiakhoz tartozik a történelmi, politikai helyzet, ezzel összefüggésben pedig a prédikációkban megjelenő történelemszemlélet és nemzetfelfogás. A szentbeszédek szolgálhatnak forrásul a művelődés- és tudománytörténet számos területének tanulmányozásához, a néprajztól a csillagászatig, a nyelvtörténettől egészen az orvostudományig.

Szorosabban kapcsolódnak az irodalomhoz a műfaji kérdések: átfedések a kegyességi irodalom más típusú szövegeivel (elmélkedés, imádság), de akár más műfajokkal (dramatikus prédikációk). Megjelenhetnek a vallomásos próza elemei; némely korszakban a prédikációk már-már egészen a politikai publicisztika határát súrolják.

Szemléletüket alapvetően befolyásolja a mentalitástörténeti közeg: a szerző filozófiai és teológiai meggyőződése, a gondolkodását meghatározó lelkiségtörténeti háttér, a különböző devóciós megfontolások. A felekezeti ellentétekből fakadó hitvitáknak a szószék is lehet a fóruma. Az egyes szerzetesrendek sajátosságai is felfedezhetők a rendtagok prédikációiban. Fontos a szövegek megjelenésének módja: szóbeliség és írásbeliség, kéziratos és nyomtatott szöveghagyományozás viszonya.

Sokszor kimutathatóak a szövegben idézett források; a kiindulás természetesen legtöbbször a Szentírás, de a hivatkozott és idézett helyek az antik klasszikusoktól az egyházatyákon keresztül egészen a kortárs szerzőkig terjednek. A szóbeli és írásbeli hagyomány legkülönbözőbb elemei kerülhetnek be a prédikációkba.

Rekonstruálható bizonyos mintabeszédek követése, különféle segédeszközök, példatárak, idézetgyűjtemények kiaknázása is. A szövegalkotás gyakori módja a kompiláció: különböző korábbi szövegek felhasználása, átdolgozása. A téma kutatásának örökzöld kérdése teória és praxis viszonya: vajon az elméleti kézikönyvek előírásai hatnak erősebben, vagy az elődök és kortársak prédikációs gyakorlata? Vizsgálandók a retorikai megoldások az érvek kiválasztását, a szerkezetet illetve a nyelvhasználatot illetően is.

Ezen megközelítések mindegyikéről akár külön konferenciát lehetne rendezni. Ez alkalommal a rendelkezésemre álló keretek között egyetlen szempontot emelhetek ki. A téma irodalmi vonatkozásai közül röviden arra a folyamatra utalok, ami különösen jellemző az adott korszakra: a korábbiakhoz képest bizonyos arányeltolódás a beszéd célkitűzései és az ezt megvalósító eszközök és eljárások között.

Értelem és érzelem

A keresztény egyházi beszéd céljainak meghatározása a szakrális retorikákban az antik szónoklattanok hatását mutatja. A pap feladata – akárcsak az ókori szónoké – a tanítás, a megindítás és a gyönyörködtetés. Isten szolgájának esetében ennek tartalma a hitigazságok és erkölcsi alapelvek megismertetése, és a hívek meggyőzése arról, hogy ezeknek megfelelően éljenek. A pap akkor éri el célját, ha mondandóját megszívlelik. Ennek alapfeltétele, hogy szívesen és élvezettel hallgassák, ezért azt igényesen kell megfogalmaznia, alkalmazkodva mindenkori közönségéhez.

A 17. században felerősödött az a folyamat, aminek során a prédikátorok az értelmi meggyőzéssel szemben – a gyönyörködtetés révén – elsősorban az érzelmekre kívántak hatni. Retorikai szakkifejezésekkel élve: az invenció és diszpozíció rovására megnövekedett az elokúció szerepe. A hallgatóság befolyásolásában

az érvek csoportosításával, a meggyőzően felépített gondolatmenettel és a logikus okfejtéssel szemben egyre nagyobb teret kapott az emocionalitás. A prédikációs gyakorlatban elterjedtek a merész és meglepő képzettársításon alapuló szóképek (*conchetto*), a csodálkozás és a csodálat felkeltése (*admiratio*), a szónok leleményességét, éleselméjűségét bizonyító fordulatok (*argutia*). A hangsúly mindinkább a beszéd díszítését célzó nyelvi kifejezésformákra került, amelyek alkalmasak a hallgatóság megragadására.

A sokak számára hivalkodónak tűnő, túlbujánzó előadásmód ellenhatásaként természetesen megjelentek az egyszerűbb stíluseszmenyt támogató, klasszicizáló tendenciák is. Mindazonáltal a pompázatos barokk stílus a 18–19. század fordulójáig virágzott a legkülönbözőbb műfajokban, így a prédikációkban is. Az érzelmek előtérbe kerülésének fontos, önmagukon túlmutató irodalomtörténeti következményei vannak. Ezek érzékeltetésére ez alkalommal mindössze négy szerzőre hivatkozhatok.

Pázmánytól Illyésig

Elsőként Pázmány Pétert (1570–1637) említem. A jezsuita szerzetes, majd esztergomi érsek nemcsak a 17. századi katolikus egyházi beszédnek, hanem az egész magyar irodalomnak kiemelkedő egyénisége volt. Az utókorra a legnagyobb hatást alighanem éppen sokszor kiadott prédikációival gyakorolta.¹

A munkásságáról szóló „könyvtárnyi irodalomban” gyakori a beszédek logikus felépítésének, arányos szerkezetének, fegyelmezetten komponált körmondatinak elemzése. Nem hiányzik stílusának, nyelvi fordulatainak méltatása sem. A Pázmány-kutatás a 20. század utolsó negyedében vett új lendületet. A prédikációk dogmatikus, intellektuális jellege mellett ekkor fordult fokozott figyelem a hívek megindítását célzó eszközök felé, különösen a befogadást megkönnyítő, díszítő nyelvi elemekre.

Pázmány-monográfiájában Bitskey István magától az érsektől idézi a kapcsolódó gondolatokat: „szükségesnek látja a »tanítás édesítését és ékesítését«, mert a leg-

¹ PÁZMÁNY Péter: *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egy-néhány ünnepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*. Pozsony, 1636.

szükségesebb eledel is megkívánja, hogy »ízt adjunk neki az emberek finnyásságáért«.² Egy későbbi tanulmányában Bitskey ugyancsak hangsúlyozza az érzelmi megindítás fontosságát, ami mintegy kiegészíti, megerősíti az értelmi befogadást: „Pázmány szigorú retorikus szabályok szerint megszerkesztett prédikációit az írói hajlam és tehetség számos stilisztikai értékkel gyarapította: exemplumai tömörek és festőiek, gyakran *conchetto*-szerűek, gyakran alkalmaz felsorolásokat, ellentéteket, kérdéseket és felkiáltásokat, leíró vagy narratív betéteket, olykor szójátékokat is. [...] Noha Pázmány is nagy súlyt helyezett a szövegeit befogadó közegnek érzelmi megmozdítására, retorikusan felépített írásait mégis a logika, a racionálisan is megalapozott érvelés, a textusok használati értékének primátusa határozta meg. Írói gyakorlata azonban gyakran többet nyújtott, mint homiletikája, az eloquentia olykor erősebben érvényesült, mint amennyire a szigorú szabályokhoz kötött teória megengedte volna.”³

Más helyen Bitskey utal arra a felfogásra is, mely szerint a megindítás előbbre való, mint a tanítás: „A Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlataira (*Exercitia spiritualia*) visszavezethető érzékletes stílus hatása egyre inkább éreztette hatását a jezsuita devóciós szövegekben, s ez a magyar egyházi irodalomban ugyancsak kimutatható. Ez az írásmód a metaforák, allegóriák, hasonlatláncolatok, proverbiumok, *conzettók* és számos egyéb retorikai alakzat révén kívánt hatni a befogadókra, a megindítás, megrendítés (*movere, flectere*) elvét tekintette elsődlegesnek.”⁴

A magyar jezsuiták első nagy generációjához tartozott Káldi György (1573–1634) is, az első teljes magyar katolikus bibliafordítás (1626) szerzője. Három évvel volt fiatalabb Pázmánynál, aki mellett máig a katolikus próza legkiválóbb mesterének tartják.

Gábor Csilla Káldi-monográfiájában behatóan elemzi – többek között – a Xavéri Szent Ferencről szóló prédikációt. A retorikai kategóriák szerint a szentek dicséretének megfelelő beszédnem a bemutató beszéd, a *genus demonstrativum*, ennek egyik alfaja pedig a *genus exornativum*. A választott beszédnem sajátosságainak és a témának – a szent magasztalásának – az összefüggéséről az elemzésben ezt

² BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*. Budapest, 1979. 133.

³ Uő: *Retorika és etika Pázmány Péter prédikációiban*. ItK, 102(1998), 694–695.

⁴ Uő: *Pázmány prédikációi és a Tridentinum*. In: Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Szerk. AJKAY Alinka – BAJÁKI Rita. Vác, 2013. 83.

olvashatjuk: „a téma nem kívánja meg azt a gondolati fegyelmet, amely egy dogmatikai szövegtől elvárható, itt több tér jut a szerteágazásnak és változatosságnak, s ezzel együtt gazdagabb, színesebb a felvonultatott retorikai eszköztár is”.⁵

A szentekről szóló tanítás legfőképpen arra hivatott, hogy a bemutatott egyéniség követendő példájával erkölcsös életre buzdítsa a híveket. Gábor Csilla megállapítása szerint: „Ezúttal azonban a beszédcél mégsem elsősorban az erkölcsi lecke, [...] hanem a prédikáció genusának megfelelő bemutatás, ez pedig a gyönyörködtetés (delectare), a csodálatkeltés (admiratio) funkcióját helyezi előtérbe. A gyönyörködtető, ámulatba ejtő szándék magyarázza a teológiai kifejtés mellőzése mellett a rendkívüli események sokaságát, de erre utal az »inkább kell chodálni, hogy-sem követni« (II. 32) értelmezési keret is, akárcsak a dogmatikus beszédekhez viszonyítva oldottabb, epikusabb stílus.”⁶

A jezsuiták későbbi nemzedékének tagja Landovics István (1635–1690). Közel három évtizeden keresztül prédikált különböző magyar városokban és a román fejedelemségekben. Beszédeiből egy kétkötetes összeállítás látott napvilágot.⁷ Már a régebbi szakirodalom jeles képviselője, Mihalovics Ede is „az érzelmek prédikátoraként jellemzi, aki mindent alárendel a megindítás feladatának, még a bizonyítást is, ám a pathosz-szal való tevékenységéről valójában elismerően nyilatkozik: Landovics ebben képes a változatosságra, fokozásra, és tudja, mikor kell pihenést engedni a felkorbácsolt indulatoknak.”⁸

A nagybőjt első vasárnapjára írott első prédikációjában az ördög kísértésétől óvja híveit. Nincsenek egymástól távolabbi végletek, mint Isten vagy az ördög szolgálata. A dogmatikai érvek felsorolása után a tékozló fiú példájával szemlélteti a szélsőségeket. Az ellentétes pólusok felkiáltással, kérdésekkel előadott szenvedélyes ütköztetése érzelmileg ragadhatja meg hallgatóit. A tékozló fiú „Egy polgárhoz adá magát, aki kiküldé őtet az ő majorjába, hogy az ő disznait őrizné. Ó nyomorult ember! Nem disznók őrzésére termettél volt te, s hová jutottál? Nem majorba való voltál te, hanem palotában, s ki vitt téged oda? Nem válú mellé, hanem ezüsttel, arannyal ékes asztalhoz szoktattalak volt téged, s miképpen jutottál a válúra? Nem bántotta az atyja, sőt kényesen tartotta, az egész ház népe udvarlott néki, hanem ő távozott el atyjától, urat ke-

⁵ GÁBOR Csilla: Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika. (Csokonai Könyvtár 24.) Debrecen, 2001. 160.

⁶ GÁBOR: Káldi György i. m. 170.

⁷ LANDOVICS István: *Novus Succursus, az az Új segítség*. 1–2. Nagyszombat, 1689.

⁸ Idézi TASI Réka: *Az isteni szó barokk sáfárai*. (Csokonai Könyvtár 45.) Debrecen, 2009. 18–19.

resett magának, s réa is akadott, aki asztal helyett válút, gyöngé étkek helett moslékot adott eleiben, a bárson köntös helett szűrt és csuhát vetett nyakában, az úrfibul disznópásztort csinált. Így járt a bűnnek adatott ember is, mihelt leesvén imádtá az ördögöt, néki engedvén, kiesett úri szabadságából és utolsó gyalázatjára jutott.”⁹

Ugyancsak a 17 század második felére tehető Illyés András (1637–1712) erdélyi katolikus püspök munkássága. Prédikációit a falusi papok használatára adta ki.¹⁰ Három kötetes gyűjteménye még életében latinra fordítva,¹¹ később szlovákul is¹² megjelent. Korszerű, tudós műveltségét igyekezett közérthető formában a nyilvánosság elé tárni. Beszédeinek jelentős része kompiláció, Pázmány és Káldi műveinek felhasználásával. Előadásmódját Tarnai Andor így jellemezte: „Bár a metaforák, szimbolikus értelmezések, *conceitók* nem idegenek stílusától, erre mégis – a barokk irodalom általános fejlődésének megfelelően – inkább a szubjektívebb elemek, a vallásosságnak személyesebb, oldottabb, misztikus víziókba emelkedő megnyilvánulásai a jellemzőek.”¹³

Illyés előszeretettel alkalmazta a Szentírás képes beszédét, és a barokk allegorizálás eszközeivel meg is magyarázta a bibliai szakaszok szimbolikus jelentését, rejtett értelmét. A mennyei boldogságról szóló prédikációjában például a mennyország leírását a Jelenések könyvéből idézte: „Mert a’ mint Szent János megírta: [...] A’ kerítésnek rakása jáspis kőből, a’ Váras pedig tiszta arany, hasonló a’ tiszta üveghez. És a’ Váras kerítésének fundamentumi minden némű drága kővel felékesítették. [...] A’ tizenkét kapu tizenkét gyöngy; és a’ Váras utcája tiszta arany, mint a’ világos üveg. Az ilyen mondásokkal nem azt jelenti a’ Szent Lélek, hogy Mennyszámban, kövek, és aranyok, gyöngyök, kristályok vannak: hanem azt akarja ismertetni, hogy a’ Mennyei Váras annyival ékeesebb, és gyönyörűsebb a’ Világi lakóhelyeknél, menyivel böcsületesebb az arany a’ sárnál, a’ gyöngy, és drága kövek, a’ hitván téglánál: és hogy ott minden tiszta, szent, állandó, világos mint a’ fényes kristály, mellyen által látczik mindenek gondolattya.”¹⁴

⁹ LANDOVICS István: *Böjt első vasárnap, első prédikáció*. Modern kiadása: *Régi magyar prédikációk: 16–18. század*. Szerk. SZELESTEI NAGY László. Budapest, 2005. 263–264.

¹⁰ *Megrövidített Ige*. 1–3. Nagyszombat–Bécs, 1691–92.

¹¹ *Verbum abbreviatum. Id est, Liber concionum*. Bécs, 1692–93.

¹² *Prjklad žiwota krestianského aneb Zrcadlo, To gest, Žiwot Swatýh*. Nagyszombat, 1768.

¹³ TARNAI Andor: *A magyar nyelvű egyházi irodalom*. In: *A magyar irodalom története II. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Budapest, 1964. 423–424.

¹⁴ ILLYÉS András: *A mennyei boldogságról [...] I. Predikatio*. In: *Megrövidített Ige [...] Harmadik Rész*. Bécs, 1692. 344–345.

A múlandóságra figyelmeztetve Illyés nem kíméli hallgatóit a naturális részletektől. A test halál utáni állapotát rokon értelmű jelzők halmozásával mutatja be, ezzel is felrázni igyekeztén híveit: *„És miképpen Sz. Pál azt írta magáról: [...] Minden nap meghalok. Mi is minden nap, ha nem többször, egyszer gondolkodásunkkal nyújtóztassuk ki magunkot egy koporsóban; úgy a’ mint halálunk után kinyújtóztatnak; elhervat, és változat szörnyű ábrázatban: megkékvült rút színben; az iszonyú férgek, és undok genyességek között.”*¹⁵

Emberi vagy angyali nyelven?

Az utóbbi évtizedekben a barokk prédikációirodalom vizsgálata során egyre inkább előtérbe kerültek a beszédek szubjektív elemei, az érzelmekre ható törekvések, szoros összefüggésben a mindezeket megjelenítő nyelvi eszközökkel. E sajátosságok okaira a modern kutatás – hazai vonatkozásban legfőképpen Tasi Réka és Kecskeméti Gábor¹⁶ – elmélyült ismeretelméleti és nyelvfilozófiai fejtegetésekkel keres magyarázatot. Talán nem járok messze az igazságtól, ha ezek lényegét röviden, leegyszerűsítve az alábbiakban foglalom össze.

A folyamat hátterében a nyelv elégtelenségének tapasztalata áll. Egyre többen felismerték, hogy fogalmi szinten, nyelvi eszközökkel nem lehet leírni Isten lényegét. Mivel az emberi értelem határai lehetetlenné teszik a prédikátornak a logikai meggyőzést, a híveknek az értelmi befogadást, a racionális megértés helyett a megismerés más szintjére van szükség. A tökéletlen „emberi nyelv” helyett az „angyali nyelvhez” hasonló kifejezésformákkal kell próbálkozni. A képes beszéd jeleníthet meg olyan tartalmakat, amelyek az érzelmi átélés révén indíthatják meg a hallgatóságot. Ehhez a retorikai elokúció eszköztára, a tropusok és a figurák biztosítanak lehetőséget. A kívánt hatás a gyönyörködtetés segítségével érhető el, hiszen a közönség figyelmének ébren tartására és érzelmi megragadására az artisztikusan megszerkesztett szöveg alkalmas.

¹⁵ Uő: *Az Halálról [...] I. Predikatio*. In: ILLYÉS: i. m. 285–286.

¹⁶ TASI: i. m.; KECSKEMÉTI GÁBOR: *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*. *Studia Litteraria* 52. (2013) 3–4. 12–19.

Az affektivitás megjelenése a barokk prédikációban tágabb irodalomtörténeti összefüggésben is fontos. A legtöbb európai nemzet művelődéstörténetében a 18–19. század fordulóján alapvető változás következett be. A régiség *litterae* néven emlegetett írásbeliségét fokozatosan felváltotta a *litteratura*. Az elnevezés a mai felfogás szerint is irodalomnak tartott szövegeket – vagy azokhoz hasonlókat – jelöl. A szépirodalmi (vagy autonóm irodalmi, belletrisztikai) minta kulcsfogalmi között szerepel az alkotó részéről a különleges, ihletett pillanatokban történő, racionális fogalmi keretek között meg sem ragadható alkotási folyamat; a befogadó részéről az érzelmi azonosulás, a katartikus átélés. Az egész kommunikációs folyamat meghatározó tényezője a nem-intellektuális, csak beleéléssel megszerezhető, érzékletes megismerés.¹⁷

A kutatások előrehaladtával egyre világosabban látható, hogy a barokk prédikációkban is megfigyelhető jelenség e paradigmaváltás irányába mutat. A romantika utáni irodalom-felfogásban a nem-fogalmi megismerő lélekrészeknek (affektivitás, emocionalitás) kitüntetett szerepük van. A mai értelemben vett irodalmiság ezen jellemzője a 17–18. század kegyességi irodalmában erősödött meg. Ezért ez a szövegcsoporthoz – ezen belül a prédikáció – nemcsak összemérhető a 19. század uralkodó irányzataival, hanem mintegy előzményükként is tekinthető. Így ezáltal is szervesen illeszkedik a magyar irodalomtörténet folyamatába.

¹⁷ KECSKEMÉTI Gábor: Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása. ItK 118. (2014) 747–783.